

1. Touareg tijdens voetwassing - zie armband boven elleboog

De stenen armbanden uit Hombori en het Massif de l'Aïr

André Smit

Deel 2 - de Toeareg armbanden van het Aïr-gebergte

Inleiding

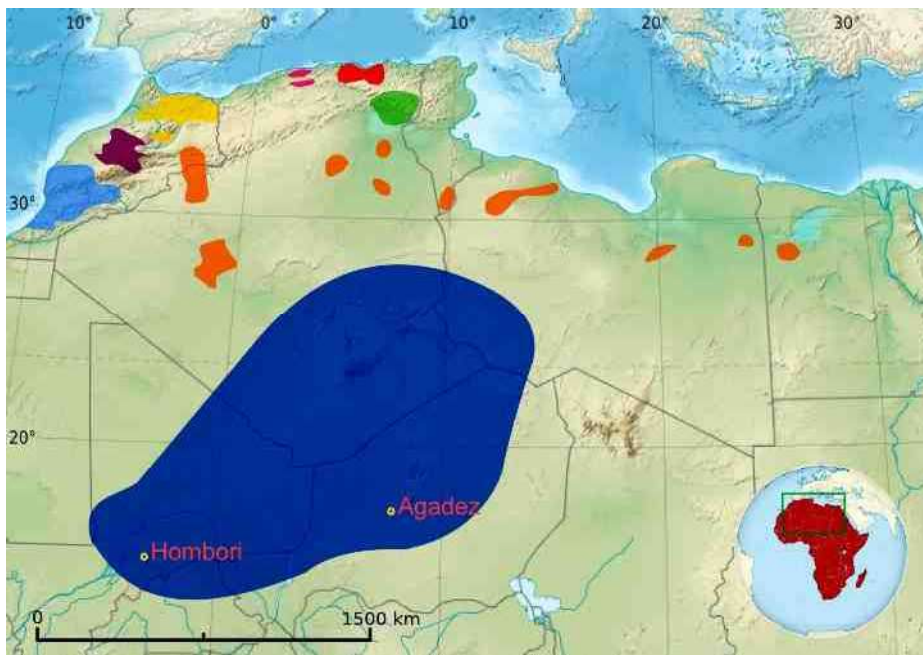
In het eerste deel van dit artikel [1] werden de stenen armbanden uit Hombori, behandeld. Het meest algemene model, half rond in doorsnede (afb 3 deel 1), was bij vele volkeren geliefd waaronder de Toeareg. Voor de Toeareg werd in Hombori nog een type met uitstekende rand gemaakt (afb 15 deel 1, afb 8). Het belangrijkste productiegebied voor stenen armbanden voor de Toeareg ligt echter in Niger en rond het gebied ten noorden van Agadez in het Aïr-gebergte, zo'n 1450 km van Hombori verwijderd. Hier werden nog twee andere modellen gemaakt, namelijk de platte discus en een model met drie ribben (afb 10).

De oudste vermelding van armbanden van de Toeareg uit het Aïr-gebergte is van Henri Duveyrier, een Franse ontdekkingsreiziger, die de Sahara in 1864 bezocht en er in 1883 een artikel aan wijdde. In 1888 bezocht kapitein Henri Bissuel het gebied en schreef enige passages over de armbanden, welke grotendeels op het arti-

kel van Duveyrier waren gebaseerd. Pas na 1900 werd er door Zeltner (1912), Lhote (1950) en Dudot (1969) uitgebreid verslag gedaan van het vervaardigen van de stenen armbanden.

Hoewel velen van hen voor langere tijd in deze gebieden verbleven, is er een duidelijk verschil te zien in hun rapportages. Dit leidde soms tot discussies. Zo had Franck Delage [2] bijvoorbeeld geschreven dat de stenen armbanden met behulp van vuurstenen werktuigen werden vervaardigd. Hierop reageerde Henri Lhote in 1947 [3] dat hij uit vele eigen waarnemingen wist dat dit niet het geval was, maar dat ijzeren beitels, die uit Europa werden geïmporteerd, gebruikt werden. Franck Delage moest toegeven dat hij het alleen van horen zeggen had!

Vanwege die verschillen heb ik in dit artikel er voor gekozen om de bevindingen van de diverse auteurs apart te behandelen om zo te laten zien dat hun waarnemingen en opvattingen niet altijd overeenkomen.

2. Verspreidingsgebied van Toearegs in blauw en andere Berbervolken.

Het rotsmassief

Het Aïr-gebergte ligt in het noorden van Niger in de Sahara. In tegenstelling tot het gebied rond Hombori, bestaat het gebergte uit vulkanische gesteenten, wit marmar, zandsteen, granieten, serpentijn-gesteente en schisten. Het bestaat uit plateaus met een gemiddelde hoogte tussen de 500 en 900 meter en brede zanddalen met hier en daar oude rivierbeddingen (Wadi's), die in de regentijd volstromen. Sommige Wadi's bevatten zoveel ondergronds water dat er oases ontstaan. Het gebergte is zeer oud en ontstond in het Precambrium (4500-500 miljoen jaar geleden). Ondanks de relatief hoge ligging en de geringe hoeveelheid neerslag van maximaal 160 mm per jaar is er dankzij de stenige bodem in de Wadi's en de waterpoelen drinkwater, en is er akkerbouw mogelijk. Het Aïr-gebergte is vooral bekend om zijn rotstekeningen, die dateren van 6000 v.Chr. tot 1000 n. Chr. (afb 3). De stad Agadez is de hoofdstad van de Aïr.

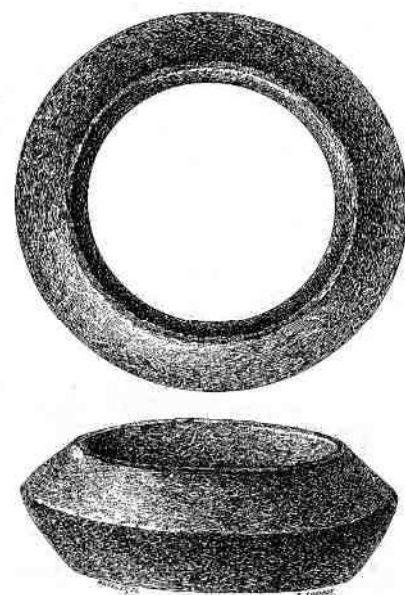
Overige herkomstgebieden van de stenen armbanden

De meeste auteurs noemen naast de Aïr en Hombori veel locaties waar serpentijn-gesteente en schisten gewonnen werd. Dit leidt tot de con-

clusie dat de grondstof voor de armbanden voor de Toeareg overal in de bergen van Noord Afrika te vinden is: Tassili (Algerije), Quidane (Marokko), Ahaggar (zuid Algerije), Zinder (Niger), Adrar (Algerije) en Iforas en El Mamoun (Mali). Ook de vondsten van archeologisch materiaal duiden erop dat in heel Noord-Afrika armbanden werden vervaardigd.

Henri Duveyrier maakte in 1864 [4] er melding van dat hoewel de grijze steensoort waar de Toeareg armbanden van maken in veel landen in het Saharagebied voorkomt,

het gebied in Niger bij Agadez als een van de belangrijkste vindplaatsen wordt aangemerkt. In 1883 [5] vermeldde hij dat hij slechts twee locaties kent waar armbanden van serpentijn gemaakt werden: namelijk Tassili, Zuid Oost Algerije en El Mamoun, Midden Mali. De armband uit El Mamoun is echter gemaakt voor de Timboektoe-Toeareg en wijkt in vorm en gewicht af van de modellen die in de Aïr in Niger werden gemaakt (afb 4 en 5). Lhote meldde in 1950 [3] dat behalve Hombori en Aïr de overige locaties niet meer in gebruik zijn.

5. Stenen armbanden van de Timboektoe-Touareg
Ø 14,8 cm, dik 4 cm, 465 g

3. De bekendste giraffe rotstekening uit het Aïr-gebergte te Dabous - Ø > 6 m

4. Discusvormige armband type Asket van groene serpentine, Ø 11,4 cm, dik 1,3 cm, 247 g

Gebied waar de stenen armbanden werden gebruikt

Behalve de Toeareg hebben de Hausa (o.a. in Niger), de Manga (Zuid Niger), de Budouma (Tsjaad), de Kunta, een van oorsprong Arabische groep Sahara nomaden (nu gevestigd in het westelijke Sahara gebied) en enkele Peulgroepen de armband geadopteerd. Het lijkt erop dat het gebruik van het dragen van deze armbanden, door deze volkeren is overgenomen van de Toeareg, omdat die meer aanzien genoten. De verspreiding van de armbanden zal ook bevorderd zijn doordat Agadez op een belangrijke handelsroute lag. Er was geen karavaan die door deze gebieden trok zonder een voorraad armbanden van de Aïr mee te nemen.

Ouderdom

Er is geen twijfel mogelijk dat de armbanden, die door de Toeareg worden gedragen, in het Neolithicum (5000-3000 jaar v.Chr) al bestonden. De vele opgravingen, waar fragmenten van stenen armbanden zijn aangetroffen, maken dit duidelijk. Op een rotsteekening, die door Frobenius [6] is ontdekt, staan twee mannen die zich tegen een rhinoceros verdedigen en die armbanden dragen om de rechterarm.

Ook Lhote [3] kwam tot de conclusie dat de stenen armbanden van de Toeareg een voortzetting zijn van een oude traditie, omdat dezelfde vormen en dezelfde steensoort al in het Neolithicum werden gebruikt.

Typologie van de stenen armbanden

De handwerkslieden van de Aïr maakten behalve de op doorsnede halfronde en de platte armbanden, zoals die ook in Hombori gemaakt werden, nog twee andere modellen: de op doorsnee driehoekige armband met aan beide zijden opstaande randen en het cilindrische model met drie uitsteeksels (afb 7).

Men noemt de armbanden met een algemene term Iwuki (of Awki), ongeacht of ze van schisten of serpentinegesteente gemaakt zijn. Maar elk model heeft ook

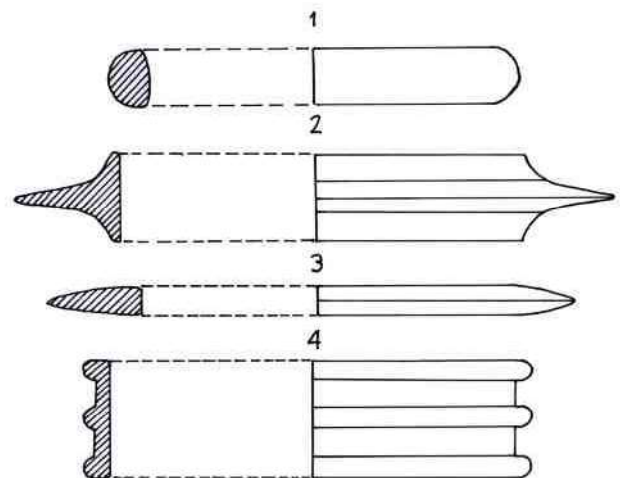

6. Neolithische granieten armband Saharagebied, Ø 14,5 cm, dik 3,5 cm, 947 g

een eigen naam: Abambey, Agosrer (afb 7 & 8), Asket (afb 7 & 9) en Imi n-Ezenou of Imi n-Ezebou (afb 7 & 10). Het meest voorkomende model is de Abambey, gevolgd door de Asket. De Agosrer, komt minder vaak voor, de Imi n-Ezenou daarentegen komt volgens Zeltner [7] vrij algemeen voor rond het gebied van Zinder in het zuiden van Niger. Zeltner vermeldt in zijn artikel alle vier de modellen.

Toen Dudot [8] met een smid *1 over de verschillende modellen sprak, legde de smid aan Dudot uit dat de ware Toeareg (in zijn opvatting de meer blanke Toeareg, die daar net als de Arabische stammen en hun vazallen tot de nobelen gerekend worden) de voorkeur geeft aan het dragen van de typen Asket, Agosrer en Imi-n-Ezenou en dat ze het model Abambey aan gevangenen of voormalig gevangenen laten.

*1 In deze Franse literatuur wordt forgeron = smid gebruikt voor de ambachtslieden die de stenen armbanden maakten.

7. Modellen van de stenen armbanden van het Aïr-gebergte: 1. Abambey, 2. Agosrer, 3. Asket, 4. Imi n-Ezenou.

8. Model Agosrer van groenwit serpentijn, Ø 9,5 cm, 49 g

De betekenis van de armbanden voor de Toeareg

Over de leeftijd en het moment waarop de armband wordt aangemeten en over de betekenis die de Toeareg aan het dragen van de stenen armbanden toekennen bestaan verschillende opvattingen. Er zijn auteurs die aangeven dat de armbanden vanaf de puberteit werden gedragen, anderen beweren dat het gebeurt na een proeve van mannelijkheid. Lhote [3] meldde echter dat er geen proeve van mannelijkheid bestaat bij de Toeareg. Dat de jongelingen de klasse van de jager betreden de dag dat 'in zijn oksels haar begint te groeien'. Ze ontvangen dan mannenkleden en de sluier. Maar er zijn ook auteurs die vermeldden dat ze kinderen met een armband gezien hebben. Diverse auteurs wijzen naast de functie als sieraad op de magische eigenschappen van de armbanden, zoals bescherming tegen het kwaad. Anderen houden het op het gebruik als een 'wapen'.

Duveyrier [5]: "Als de jonge Toeareg de leeftijd bereikt hebben om wapens te dragen, wordt hen toegestaan om een armband te dragen aan de rechter arm net boven de elleboog. De stenen armband wordt na

9. Model Asket, vermoedelijk gemaakt in de jaren '60, Ø 12,3 cm, dik 0,5 cm, 99 g

het aandoen nooit meer afgedaan. Het doel van dit gebruik is, zeggen de Toeareg, om meer kracht in de arm te hebben bij het geven van een zwaardslag. Bij gevechten waarbij de wapens niet meer gebruikt kunnen worden, probeert de strijder met zijn armband de slaap van zijn tegenstander te verpletteren".

Vermal [9] schreef dat het krijgen van meer kracht door het dragen van een armband eerder op bijgeloof dan op waarheid berust.

Bissuel [10]: "De Toeareg dragen allen boven de rechter elleboog een armband (abedj) gemaakt van een steensoort die Aloulaq wordt genoemd. Aloulaq is een serpentijngesteente, zeer donkergroen, bijna zwart, met fijne aders. Dit materiaal wordt ter plaatse bewerkt en gepolijst, en wordt zowel door vrouwen als mannen gedragen." Maar die zelfde Bissuel vermeldt ook: "De abedj is vaak een teken van liefde. De Toeareg vrouw biedt haar verloofde een armband aan waarin ze een inscriptie heeft aangebracht".

Lhote [3]: "Er is geen enkel gebruik, zeiden de zegslieden in Ahaggar, er zijn er onder ons die hun armband zelf maken, anderen die er een kopen en weer anderen

10. Model Imi n-Ezenou van schist Ø 9.5 cm, dik 3.4 cm

11. Model Agosrer, gemaakt in de jaren '60 als armband voor westerse vrouwen, Ø 8 cm, 38 g

12. Model Agosrer met geometrische patronen, Ø 10,4 cm, 74 g

die hem van hun verloofde (targuin) krijgen. In dat geval zijn het uitingen van liefde of een eed of aansporing van trouw. De abedj of áhabetj, zoals de armband wordt genoemd, wordt vaak door de vrouw voorzien van een inscriptie of geometrische patronen (afb 12). De armband heeft een dubbel doel, enerzijds om een klap van een sabel op te vangen, anderzijds is het een richtpunt om het hoofd van de vijand mee af te hakken. Deze manier van doden heeft de naam *temár-haît*. Hier wordt tegenin gebracht dat de steensoort veel te zacht is om de klap van een zwaard op te vangen.

Volgens Hourst [11] diende de armband om de schedel van de tegenstander in te slaan.

Dubief [12]: “We kregen de gelegenheid, kapitein Cauneille en ik (Jean Dubief), om beter kennis te maken met het gebruik van de armband in een gevecht. Hij beschreef ons de eindstrijd tussen een Toeareg en een van zijn tegenstanders. De Toeareg had de arm om de nek van de tegenstander en hem gewurgd, of hij brak zijn nekwerfels met zijn armband tot de dood er op volgde”.

Dudot [8]: “In Agadez en het gebied van de Aïr zeiden alle dragers dat de armband bovenal een sieraad is en meestal een bescherming tegen kwaadspreken. De smid Mohamed Koumana vertelde daarover de volgende anekdote: toen er kwaad werd gesproken en kwetsende woorden werden geuit tegen een drager van een stenen armband, kwam het kwaad in de armband terecht - die daarmee zijn rol als magisch object vervulde en in plaats van de drager de kwaadsprekerij opving - en brak de armband”.

Het maken van een armband

Zeltner [7] beschrijft dat hij in Agadez een aantal armbanden van het type Agrosrer liet maken: “De smid, die zowel een Toeareg als een Hausa kan zijn, neemt een blok schist dat afkomstig is van de omgeving van Fachi, (200 km ten Oosten van de Aïr), waaruit hij een stuk van 15 cm in doorsnede en 2,5 cm dik hakt met een kleine dissel (tasellouft, afb 13). Met dezelfde dissel

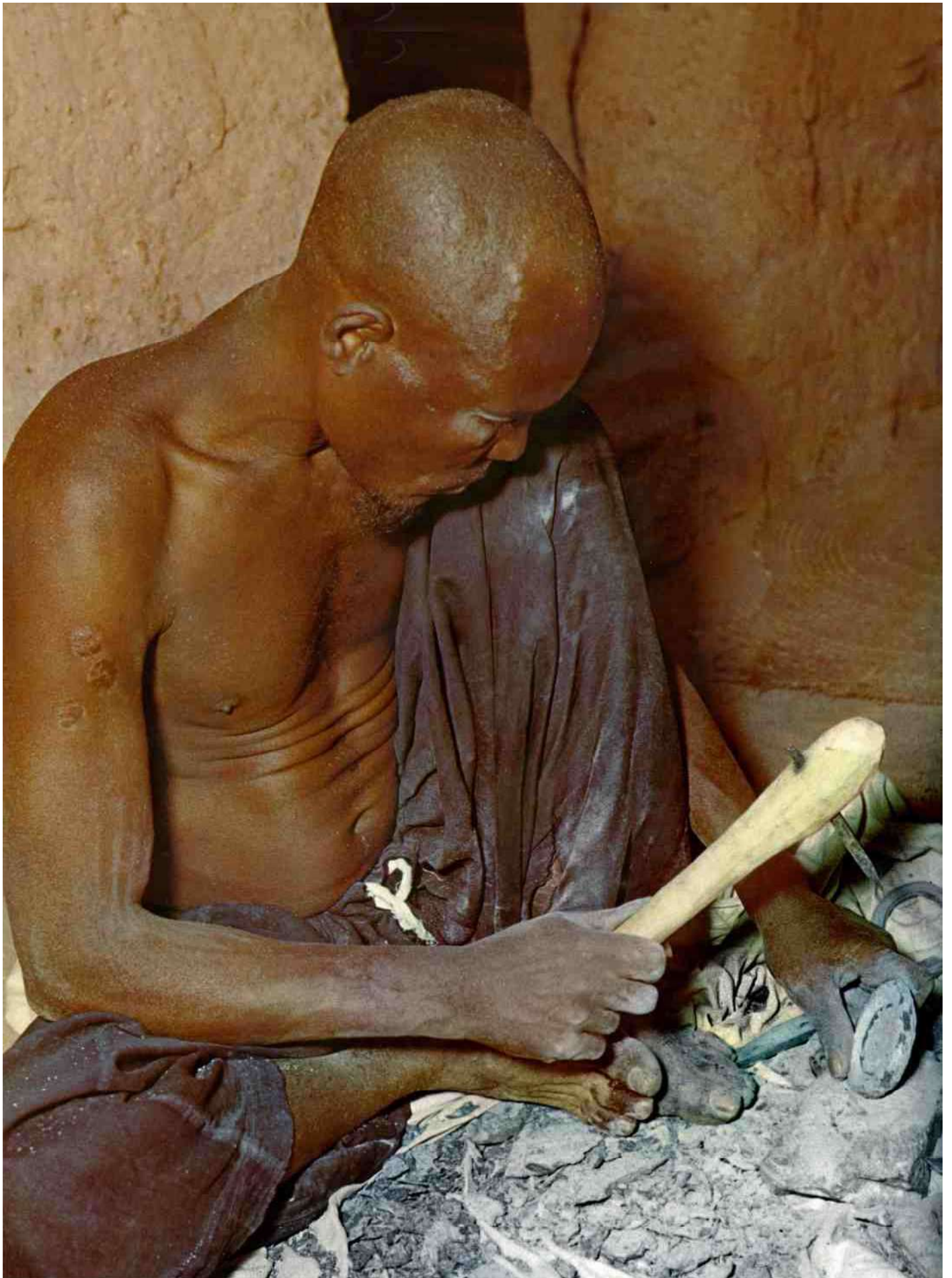
wordt de buitenzijde bijgewerkt. Als aambeeld wordt gebruik gemaakt van een steen in de grond. Het ijzer van de dissel wordt met een Europese slijpsteen scherp gehouden. Om het middengat te maken gebruikt de smid een dissel met een smal dik ijzer (kourada). Daartoe tekent de smid eerst aan waar het gat moet komen en slaat vervolgens met de dissel aan beide zijden een cirkelvormige groef. Als de groef van de ene kant die van de andere kant raakt, komt de kern met een diameter van circa 7 cm los. Deze zal later worden gebruikt om een armband voor een kind mee te maken. De smid werkt vervolgens met een dissel de buitenrand af. Hierna wordt de armband gepolijst met een kalksteen. Vervolgens wordt de armband met een natte doek met zand helemaal glad gemaakt. De armband, die op dat moment een lichte blauwgrijze kleur heeft, wordt eenmaal droog in een doek gewikkeld, die in brand wordt gestoken. Als de doek is verbrand, wordt de armband uit het vuur gehaald en voordat hij afgekoeld is met rundervet ingewreven. Op deze manier wordt hij prachtig glimmend zwart”.

De armbanden uit het gebied van de Aïr zijn in tegenstelling tot die van Hombori gemaakt uit een zachte schist. De steensoort kan makkelijk bewerkt worden met een mes. Hoewel ze groot zijn, wegen ze niet heel veel en zijn ze kwetsbaar. Men ziet vaak dat ze gerepareerd zijn met stukjes metaal. Het Museon bezit een exemplaar dat gerepareerd is met een koperen plaatje en aan de andere zijde met een leren band. Van reparatie met leer is geen ander exemplaar bij mij bekend (afb 14).

Lhote beschreef in 1950 [3], dat op dat moment de belangrijkste centra van de fabricage van de armbanden

14. Discusvormige armband met reparaties, Ø 8 cm, dik 0,6 cm

13. Smid in Agadez, met zijn dissel aan het werk, en armbanden in diverse stadia

in de Air lagen ten Noorden van Agadez en in Aré (ten Noordoosten van Agadez). Er zijn ook andere plaatsen waar de armbanden gemaakt worden, want dit gebied is rijk aan schisten. De handwerkslieden bewonen niet noodzakelijkerwijs dit gebied, maar in de regel wordt een partij steen gewonnen waarna deze naar huis wordt getransporteerd. In tegenstelling tot wat men in Abadie (Mali) zegt, zijn het niet specifiek de smeden van Agadez die de armbanden maken. '... ik kan zelfs zeggen dat zij een desinteresse vertonen voor dit werk dat in hun ogen niet winstgevend genoeg is'.

In Aré dat op zeven dagen lopen van Agadez ligt, worden brokken schist ongeveer ter grootte van een hand en twee vingers dik met een dissel gewonnen. Het is het enige werktuig dat wordt gebruikt tijdens de fabricage van de armbanden. Het stuk schist wordt op een rotsblok gezet en het brok wordt rondgemaakt. Om het gat te maken wordt eerst aan beide zijden een cirkel gekrast, waarna met de dissel naar de middelpunten daarvan toewerkend een V-vormig gat wordt gehakt, tot deze holtes elkaar bereiken. Na deze fase heet de armband Eouiki. De schist wordt met de dissel verder bewerkt, zodat het op een armband begint te lijken. Als de armband niet breekt kost het niet meer dan 5 minuten om de uiteindelijke vorm te bereiken. Hij beschrijft het zwart-maken vrijwel hetzelfde als Zeltner.

Dudot voegt iets nieuws toe in zijn beschrijving [8]: De stukken schist worden uit de grond gehaald als plakken van ongeveer 25 bij 12 cm met een dikte van 3 tot 5 cm, afhankelijk van het type armband dat men wil maken. Als men uitgaat van de maat van 25 bij 12 cm, dan worden daar vier armbanden van het model "Asket" van gemaakt of twee armbanden van het type "Agosrer" (afb 9 en 8). De rechthoekige plaat wordt verdeeld in twee vierkante stukken, elk wordt afgerond met slagen van de dissel en voorzien van een groef aan boven- en onderkant die de uiteindelijke vorm aan geeft. De steen wordt met een ijzeren zaag overlans door midden gezaagd, zodat twee ruwe vormen van het type Asket wordt verkregen. Deze ruwe vorm wordt Maraba genoemd. Voor de andere vormen, Agosrer, Abambey en Imi n-Ezenou, wordt de steen niet door-midden gezaagd. Men neemt dan een dissel die veel kleiner en smaller is, om de gewenste vorm aan de armband te geven. De armbanden worden vervolgens met een stuk zandsteen gepolijst, eerst grof en daarna fijn. Als de armbanden gereed zijn, worden ze vaak door de vrouwen voorzien van een inscriptie in het Tifinagh *2 of een abstracte versiering (afb 12). De inscripties zijn vaak hetzelfde en de betekenis is dat de vrouwen rekenen op de liefde van de drager van de armband. De armbanden worden zowel aan de rechter

**2 Tifnagh is een oud Libisch schrift met Phoenische tekens dat door de Toeareg gebruikt werd. Tegenwoordig wordt het in Marokko als officieel schrift voor de Berberse taal gebruikt.*

als aan de linkerarm gedragen. De versieringen worden niet alleen door vrouwen aangebracht, ook de mannen doen dit om hun armband te verfraaien. Uiteindelijk worden ze ingesmeerd met olie of boter, daarna korte tijd in een strovuurtje gelegd en vervolgens opgepoetst met een doek, zodat ze een zwarte glans krijgen. Het zweet, het lichaamscontact en de indigo (blauwe kleur) van de kleding geven het uiteindelijke patina aan de armbanden.

De smeden maken ook kleine armbanden voor kinderen waarvoor specifiek kleiner gereedschap wordt gebruikt. Deze kleine armbanden bestaan in de modellen Agosrer en Abambey, met een binnenmaat van 45 mm en een buitenmaat van 60 mm.

De armbanden worden bij vele stammen 'ahbeg' meervoud 'ihebjân' genoemd, alleen bij de Toeareg van de Air en de Kel Dinnik (de westelijke Iwellemmedan-Toeareg) zegt men 'aouiki'.

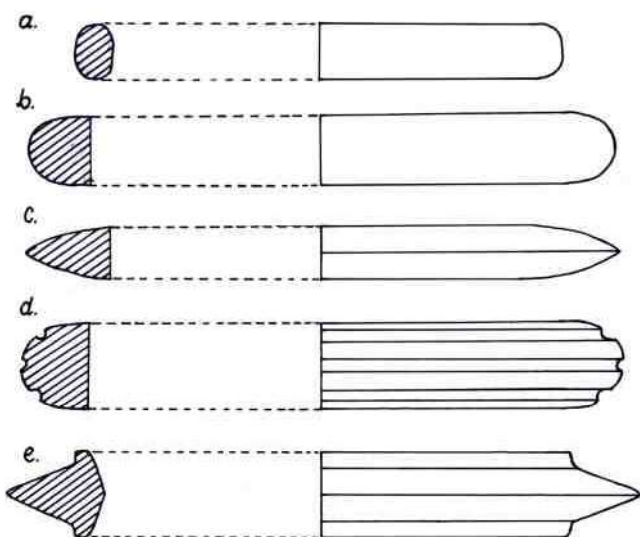
Per dag worden er per smid een dertigtal armbanden gemaakt. Vier of vijf daarvan breken tijdens het maken.

Dudot [8] heeft ook de naamgeving van de armbanden onderzocht: 'Agosrer' wil zeggen de mooiste van de armbanden, degene die de grootste vreugde geeft. Imi n-Ezenou komt van de woorden 'imi' en 'ezenou' in het Tamasheq, een dialect van de taal van de Toeareg, hetgeen 'mond' en 'vrucht van de kalebas' betekent. In het Hausa wordt dit type armband Baki n-Toulou genoemd, waarbij 'baki' weer 'mond' betekent en 'toulou' verwijst naar de grote aardewerken waterpotten. 'Asket' betekent letterlijk 'in stukken breken'. Het is een toespeling op de slankheid van de armband.

Houten armbanden

Er waren smeden die ook wel houten armbanden maakten, vaak van *Acacia arabica* (de soort waaruit ook Arabische gom wordt gewonnen). Maar meestal werden de houten armbanden door de dragers zelf gemaakt. Deze armbanden zijn over het algemeen een platte halve cirkel of een uitgerekte driehoek op doorsnede waarvan de hoeken zijn afgerond. Ook andere modellen, die doen denken aan de stenen armbanden, komen voor (afb 15). Door het dragen krijgen de houten armbanden veel glans en een mooie donkere tint. De houten armband is geen vervanging voor stenen exemplaren voor arme mensen, maar wordt gebruikt in gebieden waar de juiste steensoorten ontbreken zoals bij de 'Loulimidden', een Toeareg groep van westelijk Niger en Mali.

Rasmussen meldt in een recente publicatie [13] dat door de islamitisch geestelijken (maraboets) het dragen van armbanden gezien wordt als een pre-islamitisch gebruik. Omdat ze het als on-islamitisch beschouwen keuren zij het dragen van de armbanden af. Daardoor ziet men nog zelden Toeareg met armbanden, en dan nog voornamelijk in gebieden waar de geestelijken

15. Modellen van houten armbanden van de Toeareg.

amper invloed hebben. Waarschijnlijk mede daardoor, is het maken van stenen armbanden zo rond 1970 tot een einde gekomen.

De collectie van stenen armbanden in alle stadia van vervaardiging en houten armbanden die door Henri Lhote zijn verzameld bevindt zich in het Musee Quai Branly : zie onder het zoekbegrip Lhote in <http://collections.quaibrantly.fr/>

Afbeeldingen

- Touareg tijdens voetwassing - foto Dr. J.T. Broekhuijse, Tropenmuseum
- Verspreidingsgebied van de Toeareg in blauw en andere Berbervolken - kaart Rosso Robot en Eric Gaba. De productie-regio's Hombori en Agadez zijn hier door ons ingetekend.
- De bekendste giraffe rotstekening uit het Air-gebergte te Dabous – foto Matthew Paulson 2005 Flickr; CreativeCommons
- Discusvormige armband type Asket van groene serpentijn -(auteur)
- Stenen armbanden van de Timboektoe-Touareg - [5]
- Neolithische granieten armband Saharagebied - (auteur)
- Modellen van de stenen armbanden van het Air-gebergte – Tekening R.M. Hulshoff naar Lhote
- Model Agosrer van groenwit serpentijn (auteur)
- Model Asket, vermoedelijk gemaakt in de jaren '60 - (auteur)
- Model Imi n-Ezenou van schist – foto Fine Arts Museums of San Francisco
- Model Agosrer, gemaakt in de jaren '60 als armband voor westerse vrouwen - (auteur)
- Model Agosrer met geometrische patronen - (auteur)
- Smid in Agadez met dissels en armbanden in diverse stadia – foto René Gardi, 1967, met dank aan Hallwag Kümmerley +Frey AG
- Platte discusvormige armband met details van reparaties – foto's Museon, inv.nr 72070
- Modellen van houten armbanden van de Toeareg – Tekening R.M. Hulshoff naar Lhote

De voorwerpen in de afbeeldingen 4, 6, 8, 9, 11 en 12 komen uit de collectie van de auteur en zijn ook door hem gefotografeerd.

Literatuur

- Smit, A - *De stenen armbanden uit Hombori en het Massif de l'Air – deel 1 Hombori* - TK&C 2016-1
- Delage, Franck - *Correspondance de M. Franck Delage* - Bulletin de la Société Préhistorique de France, Volume 44 N1 pp. 21-27 en pp. 144-152, 1947
- Lhote, H - *L'anneau de bras des Toeareg, ses techniques et ses rapports avec la préhistoire* - Bulletin de l'Institut français d'Afrique noire, 12 S. 456-487, Paris 1950
- Duveyrier, H - *Les Toeareg du Nord: exploration du Sahara – Challamel Aixé, Libraire-Editeur, Paris 1864*
- Duveyrier, H. - *L'anneau de bras des Toeareg* - Revue d'Ethnographie, tome douzième, Ernest Laroux Éditeur, Paris 1883
- Frobenius, L & Obermaier, H - *Hádschra Máktuba. Urzeitliche Felsbilder Kleinafrikas* - Verlag Wolff, München 1925
- Zeltner, de F - *Objets en pierre polie de L'Air (Sahara Soudanais)* - Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, VIe Série. Tome 3 fascicule 5-6, pp. 394-397, Paris 1912
- Dudot, B - *Notes sur la fabrication des anneaux de bras en pierre portés par les Toeareg de L'Air* - Notes Africaines 122, Dakar 1969
- Vermal, Dr - *La préhistoire orientale* - in J. de Morgon tome 2 Egypte et Afrique du Nord, p 219, Guenther, Paris 1926
- Bissuel, Le capitaine H - *Les Toeareg de l'Ouest* - Adolphe Jourdan, Libraire éditeur, Alger 1888
- Hurst, lieutenant de vaisseau - *Sur le Niger et au pays des Touaregs*. La Mission Hurst. - Pag 221 Editions Plon, Paris 1898
- Cauneille, A et Dubief, J - *Les Reguibat Legouacem: chronologie et nomadisme* - Bulletin. I.F.A.N. Vol. 17/3-4 série B, Dakar 1955
- Rasmussen, S. - *Neighbors, Strangers, Witches, and Culture-Heroes: Ritual Powers of Smith/Artisans in Tuareg Society and Beyond* – University Press of America Inc, Lanham 2013

Overige bronnen

- [xx] Atgier, P - *Les Toeareg à Paris* - In: Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris, Ve Série. Tome 10, 1909
- [xx] Aymard, Capitaine - *Les Toeareg* - Hachette Paris 1911
- [xx] Barth, H - *Travels and Discoveries in North and Central Africa, being a journal of an expedition undertaken under the auspices of B.M.'s government in the years 1849-1850* - Longman, Brown, Greenm Longman & Roberts, London 1859
- [xx] Blachère, A - *Carte du Sahara et du bassin moyen du Niger* – in : Duveyrier et les principaux explorateurs, dressée par A. Blachère d'après Barth, Challamel Ainé, Paris 1881
- [xx] Calassanti Motylinski, A de - *Notes sur deux bracelets Toeareg* Société archéologique historique et géographique de Constantine – (RSAC) N°35, 1901
- [xx] Camps-Fabrer H. et B. Dudot - *Bracelets de pierre* – <http://encyclopedieberbere.revues.org/730>
- [xx] Carmagnani A. G. and Y. Pailler - *Stone Bracelet Production in Mali* - <http://intarch.ac.uk/journal/issue26/12/toc.html>
- [xx] Delafosse, M - *Haut-Sénégal-Niger (Soudan Français)* - Première série. Tome II, L'histoire / préf. de M. le gouverneur Clozel. - 428 p. E. Larose, Paris 1912
- [xx] Desplagnes, L - *Le plateau central Nigérien: une mission Archéologique et ethnographique au Soudan français* – Larose, Paris 1907
- [xx] Dieterlen, G & Ziedonis, L - *Contribution à l'étude des bijoux Toeareg* - in: Journal de la Société des Africanistes, tome 42, fascicule 1. pp. 29-53. 1972
- [xx] Foureau, F - *Documents scientifiques de la Mission saharienne, mission Foureau-Lamy: d'Alger au Congo par le Tchad* - 1903
- [xx] Gardi, R - *Sahara, Monographie einer grossen Wüste* - Kümmerley & Frey Geographischer Verlag, Bern 1967
- [xx] Gardi, R - *African crafts and craftsman* - Van Nostrand – Reinhold, New York 1969
- [xx] Gautier, E.F et Chudeau, R - *Missions au Sahara* - tome II : Sahara Soudanais, A. Colin 1909
- [xx] Huguet, J - *Sur les Toeareg* - in: Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris, Ve Série. Tome 3, 1902. pp. 614-642.
- [xx] Kiéhéga, J.B - *L'or de la Volta noire: archéologie et histoire* – Nummer 150 Karthala 1983
- [xx] Killian, C - *L'Art des Toeareg* - La Renaissance XVII, 1934
- [xx] MacDonald, K.C - *The Stone Arm Ring and Related Polished Stone Industries of Hombori (Mali)* West African – in: Allworth-Jones, P (ed.) *West African archaeology: New developments, new perspectives*, series 2164, Oxford 2010
- [xx] Monod, Th - *À propos des bracelets de pierre sahariens* - Bulletin de l'IFAN, XXXVII/1, B, 1975, p. 702-718
- [xx] Wikipedia: *Air mountains*, Tifinagh